

Instrumenty pochodne – ryzyko finansowe i jego prezentacja

Wstęp

Rozwój rynków finansowych i jego instrumentów spowodował, iż przedsiębiorstwa w ramach swojej podstawowej działalności coraz częściej wykorzystują te narzędzia zarówno w celach inwestycyjnych, jak również jako sposób zabezpieczania wartości aktywów, pasywów lub przyszłych prognozowanych transakcji. Inwestorzy, właściciele oraz pozostali użytkownicy sprawozdań finansowych są zainteresowani minimalizacją ponoszonego ryzyka i maksymalizacją korzyści, a głównym i często jedynym dostępnym sposobem jest odczytywanie informacji zawartych w sporządzanych przez jednostki gospodarcze sprawozdaniach finansowych.

Zasadniczym zadaniem sprawozdań finansowych jest dostarczenie informacji o sytuacji finansowej (bilans) i osiągniętych wynikach (rachunek zysków i strat), które będą użyteczne dla szerokiego kręgu użytkowników przy podejmowaniu decyzji ekonomicznych, którymi są przede wszystkim obecni i potencjalni inwestorzy, pracownicy, kredytodawcy, klienci oraz agendy rządowe i społeczeństwo. Każda z wymienionych grup posiada zapotrzebowanie na inny rodzaj informacji, i tak:

- 1) inwestorzy – chcą znać rozmiar ryzyka związanego z inwestycją i stopę zwrotu. Udziałowcy i akcjonariusze są zainteresowani informacjami umożliwiającymi im ocenę możliwości jednostki do wypłacenia dywidendy;
- 2) pracownicy – są zainteresowani informacjami na temat stabilności i rentowności pracodawcy, a także zdolności przedsiębiorstwa do wypłacania wynagrodzeń, świadczeń i tworzenia nowych miejsc pracy;
- 3) kredytodawcy – oczekują informacji pomocnych w podjęciu decyzji, czy udzielone przez nich kredyty wraz z odsetkami od nich zostaną spłacone w określonym terminie;
- 4) dostawcy i inny wierzyciele – zainteresowani są informacjami, umożliwiającymi im ustalenie, czy w terminie uzyskają należne im kwoty;
- 5) klienci – oczekują informacji o kontynuacji działalności przez jednostkę, a w szczególności gdy pozostają (i zamierzają pozostać) w związku z danym przedsiębiorstwem przez dłuższy okres lub są od niego zależni;
- 6) agendy rządowe – potrzebują informacji do tego, aby na ich podstawie regulować działalność jednostek gospodarczych, określać politykę fiskalną, obliczać dochód narodowy i inne dane statystyczne;

* Dr, Katedra Rachunkowości Wydziału Zarządzania UG, kotyla@kwantum.gda.pl

** Dr, Katedra Rachunkowości Wydziału Zarządzania UG, grzegorz@bucior.pl

7) społeczeństwo – sprawozdania finansowe mogą pomagać społeczeństwu poprzez dostarczanie informacji o trendach i ostatnich zmianach w zasobności jednostki i o zakresie jej działania¹.

Decyzje gospodarcze podejmowane przez użytkowników sprawozdań finansowych wymagają oceny zdolności jednostki do wypracowywania środków pieniężnych oraz ich ekwiwalentów. Te informacje pozwalają na dokonanie oceny zdolności jednostki do wypłacania wynagrodzeń swoim pracownikom, regulowania zobowiązań wobec dostawców, spłacania kredytów, pożyczek, odsetek oraz wypłat dywidendy z tytułu udziału w zyskach na rzecz właścicieli.

Sprawozdania finansowe muszą również dostarczać rzetelnej informacji w jaki sposób zarząd jednostki gospodarczej chroni i zarządza jej majątkiem oraz na jakie ryzyko ten majątek jest narażony. Dotyczy to w szczególności tych sytuacji, gdy jednostka wykorzystuje – nawet w niewielkim zakresie – instrumenty pochodne.

1. Ryzyko finansowe instrumentów pochodnych

Instrumenty finansowe, a w szczególności pochodne, wykorzystywane przez jednostkę związane są z ogromnym ryzykiem powodującym, że wielkość aktywów finansowych, wielkość zobowiązań finansowych lub wielkość związanych z nimi przepływów środków pieniężnych może ulec gwałtownej zmianie na skutek niekorzystnych zmian warunków rynkowych. Szczególnie narażone na ryzyko finansowe są transakcje zawierane na rynku pozagiełdowym (ang. *over the counter*), gdyż jest to rynek niestandardowy, każda transakcja jest rozpatrywana indywidualnie, a cena, terminy dostawy oraz wartość kontraktu są każdorazowo ustalane pomiędzy stronami w celu lepszego dopasowania do potrzeb strategii zarządzania ryzykiem. Podstawowe rodzaje ryzyka instrumentów finansowych to:

- 1) ryzyko kredytowe,
- 2) ryzyko rynkowe,
- 3) ryzyko płynności,
- 4) ryzyko operacyjne,
- 5) ryzyko prawne.

Ryzyko kredytowe jest to ryzyko poniesienia straty związanej z niemożnością lub niechęcią wypełnienia swojego zobowiązania przez drugą ze stron. Rozważając ryzyko kredytowe należy podzielić instrumenty finansowe na instrumenty giełdowe i pozagiełdowe. Instrumenty giełdowe charakteryzują się znacznie mniejszym ryzykiem kredytowym niż instrumenty pozagiełdowe. Mniejsze ryzyko instrumentów giełdowych jest związane z faktem, iż stroną kontraktu jest instytucja finansowa (giełda) i ona odpowiada za wypełnianie zobowiązań wynikających z zawartego kontraktu. Dodatkowym zabezpiecze-

¹ Międzynarodowe Standardy Rachunkowości 2001: *Założenia koncepcyjne sporządzania i prezentacji sprawozdań finansowych*, § 9.

niem jest system wpłacanych zabezpieczeń gotówkowych i dziennych rozliczeń danego kontraktu.

Szacując ryzyko kredytowe, należy regularnie udzielać sobie odpowiedzi na poniższe pytania:

- ile wynoszą koszty odnowienia transakcji na dzisiaj, jeżeli strona kontraktu nie będzie w stanie dotrzymać zobowiązania,
- ile będą wynosiły koszty odnowienia transakcji, jeżeli strona kontraktu nie będzie w stanie wywiązać się ze zobowiązania w przyszłości.

Odpowiedzi na powyższe pytania powtarzane regularnie pozwalają oszacować obecną i potencjalną ekspozycję na ryzyko kredytowe, a także oszacować koszty tzw. „czarnego scenariusza”, czyli sytuacji, w której żaden z partnerów nie będzie w stanie wypełnić zobowiązania wynikającego z zawartych kontraktów.

Kolejne ryzyko – rynkowe jest związane z wahaniami wartości instrumentu finansowego będącym efektem zmian rynkowych wartości stóp procentowych, kursów walut i cen towarów. Ryzyko to powinno być nieustannie kontrolowane i szacowane. Instytucje, w szczególności instytucje finansowe, używają różnych metod statystycznych bazujących na danych historycznych w celu ustalenia wielkości tego ryzyka. Ryzyko rynkowe można podzielić na trzy podstawowe rodzaje:

- 1) ryzyko walutowe – ryzyko, że wartość instrumentu finansowego będzie ulegać wahaniom ze względu na zmiany kursów wymiany walut obcych;
- 2) ryzyko stopy procentowej – ryzyko, że wartość instrumentu finansowego będzie ulegać wahaniom na skutek zmian rynkowych stóp procentowych;
- 3) ryzyko cenowe – ryzyko, że wartość instrumentu finansowego będzie ulegać wahaniom spowodowanym zmianami jego cen rynkowych albo zmianami związanymi z czynnikami charakterystycznymi dla poszczególnych papierów wartościowych lub ich wystawców, albo czynnikami wpływającymi na wszystkie papiery wartościowe będące przedmiotem obrotu na rynku.

Z kolei ryzyko płynności to ryzyko polegające na tym, że jednostka gospodarcza może nie być w stanie wypełnić swojego zobowiązania w związku z trudnościami w uzyskaniu funduszy na wypełnienie zobowiązań związanych z instrumentami finansowymi. Ryzyko to może wynikać z braku możliwości przeprowadzenia szybkiej sprzedaży składników aktywów finansowych, będących w posiadaniu jednostki, za cenę zbliżoną do ich wartości rynkowej.

Bardzo istotnym rodzajem ryzyka jest ryzyko operacyjne definiowane jako możliwość poniesienia straty na skutek niepoprawnych systemów informatycznych, braku wewnętrznej kontroli lub błędu ludzkiego. Profesjonaliści są zgodni, iż największym ryzykiem związanym z derywatami nie są produkty, lecz ludzie zaangażowani w operacje z nimi związane², przy czym stopień narażenia

² „Element ludzki jest jednym z największych ryzyk związanych z wykorzystywaniem derywatów” – słowa te wypowiedział Les Hosking, prezes Giełdy Futures w Sydney na konferencji Sibos’97, gdzie spotkało się około 3000 profesjonalistów i ekspertów związanych z zarządzaniem ryzykiem finansowym.

na ryzyko operacyjne jest ściśle uzależniony od stopnia zorganizowania przedsiębiorstwa. Newralgiczne elementy systemu zarządzania ryzykiem, których błąd (jednego lub więcej niż jednego z nich) wpływa na zwiększone ryzyko operacyjne, to: ludzie, procesy, kontrola, technologia.

Ryzyko związane z kontraktem, który jest niezgodny z obowiązującym prawem lub niepoprawnie udokumentowany to ryzyko prawne. Pomimo wielu analiz prawnych wciąż znajdują się tzw. „szare miejsca” w prawie związane z konstrukcją pochodnych instrumentów finansowych. W praktyce im więcej użytkowników derywatów pojawia się na rynkach światowych, wydaje się, że więcej problemów powstaje, niż zostaje rozwiązanych. Problemy prawne dotyczą zarówno konstrukcji prawnej samych kontraktów, jak i aspektów podatkowych.

Powyższe ryzyka związane z instrumentami pochodnymi nie są ani nowe ani unikalne. Ryzyka te występują także w innych produktach finansowych, jednakże w związku z faktem, iż instrumenty pochodne są często kontraktami niestandardowymi, ryzyko z nimi związane jest bardziej skomplikowane, a możliwe negatywne skutki finansowe ogromne³.

2. Zasady ujawniania ryzyka finansowego

Kluczowe znaczenie w obszarze podstawowych zasad ujawniania przez jednostkę gospodarczą informacji o ryzyku finansowym zawartych transakcji terminowych powinna odgrywać koncepcja prawdziwego i wiernego obrazu. Zasada ta, mająca swoje korzenie w rachunkowości brytyjskiej, zakłada iż obraz przedsiębiorstwa prezentowany w sprawozdaniach finansowych według najbardziej doskonałych wzorców-standardów zależy jednak od „... konkretnych sytuacji, okoliczności, zdarzeń wyjątkowych, nierzadko wiedzy intuicyjnej, interpretowanych przez danego człowieka w sposób niepowtarzalny”⁴.

Aby sprawozdanie spełniło kryterium prezentacji w sposób rzetelny i wierny, musi spełniać określone właściwości, zwane cechami jakościowymi⁵. Cechy jakościowe sprawozdania finansowego powinny sprawić, że informacje w nim zawarte będą użyteczne dla odbiorcy, gdy będą:

- 1) zrozumiałe,
- 2) przydatne,
- 3) wiarygodne,
- 4) porównywalne.

Za zrozumiałość informacji przyjmuje się przejrzystość informacji dostarczanych użytkownikom. Zakłada się posiadanie przez użytkowników wystarczającego zasobu wiedzy o działalności gospodarczej i rachunkowości oraz

³ W literaturze przedmiotu przywoływanych jest wiele spektakularnych przypadków jednostek doprowadzonych do upadku lub bankructwa na skutek braku kontroli nad ryzykiem finansowym wykorzystywanych instrumentów pochodnych, z których najczęściej wymieniane to: *Long Term Capital Management, Orange County* czy *Barings Brothers*.

⁴ S. Surdykowska, *Rachunkowość międzynarodowa*, Kraków 1999, s. 185.

⁵ A. Jaruga, T. Martyniuk (red.): *Komentarz do ustawy o rachunkowości*, Gdańsk 2002, s. 514.

chęć zapoznania się przez nich z tymi informacjami. Dodatkowo należy zastrzec, iż ze sprawozdań nie należy wyłączać informacji, które mogą być nie dla wszystkich w pełni zrozumiałe, a są niezbędne ze względu na rolę, jaką pełnią w procesie podejmowania decyzji gospodarczych. Tak więc nie należy wyłączać trudnych i skomplikowanych zagadnień związanych z ryzykiem finansowym instrumentów pochodnych tylko i wyłącznie ze względu na stopień ich skomplikowania.

Warunek przydatności jest spełniony, gdy informacje zawarte w sprawozdaniach wpływają na decyzje ekonomiczne ich użytkowników, pomagając im ocenić zdarzenia dotyczące zarówno przeszłości, jak i teraźniejszości oraz przyszłości, a także umożliwić porównywalność i weryfikację wcześniejszych założeń⁶. Na przydatność informacji wpływa ich charakter i istotność (ang. *materiality*). „Ważność” informacji stanowi punkt krytyczny, pewną granicę, która nie może zostać przekroczona przy podejmowaniu decyzji, czy daną informację zamieścić w sprawozdaniu, czy też nie.

Informacja spełniająca wymóg wiarygodności musi być wolna od istotnych błędów i zniekształceń. Użytkownicy mogą podejmować na jej podstawie decyzje, gdyż oddaje w sposób wierny swoje aktualne znaczenie lub będzie oddawała w przyszłości. Aby informacje uznane zostały za wiarygodne muszą być zgodne z zasadą:

- 1) dokładnej prezentacji - polegającej na wiernym odzwierciedleniu transakcji i innych zdarzeń oraz prezentacji ich sensu⁷,
- 2) przewagi treści nad formą – mającej zapewnić to, aby sens transakcji i innych zdarzeń prezentowany był zgodnie ze swym charakterem i treścią ekonomiczną, a nie jedynie zgodnie z formą prawną,
- 3) neutralności – informacje powinny być wolne od uprzedzeń oraz przychylności,
- 4) ostrożnej wyceny – mającej na celu uwzględnienie wszelkich wątpliwości związanych z charakterem zdarzeń gospodarczych,
- 5) kompletności – tj. całościowego (kompletnego) ujęcia w sprawozdaniu informacji w zakresie wszystkich istotnych dla działalności zdarzeń gospodarczych, w tym także ryzyka instrumentów finansowych.

Powyższe zasady muszą mieć również zastosowanie w przypadku prezentacji informacji dotyczącej ryzyka finansowego związanego z instrumentami finansowymi.

Porównywalność to możliwość konfrontacji sprawozdań finansowych pomiędzy poszczególnymi okresami (zarówno w przeszłości, jak i w przyszłości)

⁶ Ł. Motąła: *Zasady rachunkowości u progu XXI wieku*, Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, seria I zeszyt 272 – Rachunkowość w procesie kształtowania efektywności przedsiębiorstw, Poznań 1999, s. 90.

⁷ Tutaj należy zauważyć, iż większości informacji finansowych grozi pewne ryzyko, że nie będą w pełni prezentować tego, co powinny odzwierciedlać. Ma to związek z trudnościami albo w identyfikacji zdarzeń gospodarczych, które są podstawą obliczeń, albo z wynalezieniem i zastosowaniem odpowiednich technik prezentacji i obliczania, za pomocą których przekazać można informacje korespondujące z tymi zdarzeniami.

oraz pomiędzy innymi, interesującymi dla użytkownika jednostkami lub ich grupą. Ważną konsekwencją stosowania zasady porównywalności jest konieczność informowania użytkowników sprawozdań o zastosowanych zasadach przy sporządzaniu sprawozdania finansowego, a także o zmianach tych zasad i ich skutkach.

Założenia koncepcyjne... wymieniają⁸ również główne ograniczenia w podawaniu trafnej i wiarygodnej informacji, do których należą:

- 1) aktualność,
- 2) wyważenie korzyści i kosztów,
- 3) równoważenie cech jakościowych.

Aktualność związana jest z czasem uzyskania i prezentacji informacji. W życiu gospodarczym często można spotkać się z sytuacją, gdy dla dostarczenia informacji konieczne jest jej przedstawienie zanim wszystkie aspekty zdarzenia są w pełni znane (osłabienie wiarygodności). Bywa także odwrotnie, tzn. przedstawienie sprawozdania opóźnia się aż do momentu kompletnego poznania następstw danej transakcji, co może sprawić, że będzie mało użyteczne.

Równoważenie korzyści i kosztów powinno być rozumiane jako spełnienie warunku przewyższenia korzyści z posiadanej informacji nad kosztami jej uzyskania. Tutaj należy zauważyć jednak, iż ocena korzyści i kosztów jest kwestią subiektywną, a dodatkowo jej koszty nie zawsze ponoszą ci użytkownicy, którzy czerpią z informacji korzyści.

Wyważenie cech jakościowych jest rozumiane natomiast jako zrównoważenie czy właściwe wyważenie tych cech w celu uzyskania między nimi równowagi umożliwiającej realizację sprawozdań finansowych. Względne znaczenie cech sprawozdania finansowego w poszczególnych przypadkach jest kwestią profesjonalnej oceny.

3. Ryzyko finansowe – zakres i zawartość ujawnień w sprawozdaniu jednostki

Podstawowym źródłem informacji o sytuacji finansowej jednostki gospodarczej w danym okresie sprawozdawczym jest bilans. Źródłem informacji o osiągniętych wynikach działalności jest rachunek zysków i strat. Sprawozdania finansowe to również informacja dodatkowa tj. zestawienia uzupełniające i inne informacje przydatne użytkownikom. Właśnie ten element sprawozdania finansowego stanowi zasadnicze miejsce prezentacji i ujawniania informacji na temat ryzyka i niepewności mających wpływ na jednostkę, w tym również ryzyka finansowego instrumentów pochodnych oraz nieujętych w bilansie zasobów i ciążących zobowiązań.

Zgodnie z wymogami polskiego prawa bilansowego, oprócz szczegółowych informacji liczbowych tj. konkretnych sald instrumentów finansowych

⁸ Zob. § 43–44 *Założeń koncepcyjnych...*

prezentowanych w bilansie oraz rachunku zysków i strat⁹ zaleca się opisanie w informacji dodatkowej podstawowych danych w odniesieniu do instrumentów finansowych wykorzystywanych w działalności jednostki. Celem tych ujawnień jest dostarczenie użytkownikom sprawozdań finansowych informacji, które ułatwią zrozumienie znaczenia instrumentów finansowych dla sytuacji finansowej, wyników działalności i przepływów pieniężnych jednostki oraz pomogą w ocenie kwot, terminów i stopnia pewności przyszłych przepływów pieniężnych oraz ryzyka związanych z instrumentami finansowymi.

Ujawnienia określone w prawie bilansowym dotyczące instrumentów finansowych można podzielić na 3 podstawowe grupy:

- 1) wyjaśnienie i objaśnienia dotyczące danych liczbowych już występujących w bilansie oraz rachunku zysków i strat, a związanych z instrumentami finansowymi¹⁰,
- 2) informacje na temat zabezpieczeń¹¹ oraz,
- 3) informacje o ryzyku finansowym¹².

W odniesieniu do ryzyka finansowego jednostka jest zobowiązana opisać w dodatkowych informacjach i objaśnieniach przyjęte cele i zasady zarządzania ryzykiem finansowym, a w szczególności informacje na temat zakresu i charakteru instrumentów finansowych, obejmującą znaczące warunki umowy, które mogą wpływać na kwotę, termin i stopień pewności przyszłych przepływów środków pieniężnych. Bardzo ważne i wyeksponowane są informacje na temat ryzyka stopy procentowej oraz ryzyka kredytowego. Otóż jednostka jest zobowiązana ujawnić:

- 1) ryzyko zmiany stopy procentowej, a w szczególności informację o wcześniejszym przypadającym terminie wykupu lub wynikającym z umowy terminie przeszacowania wartości instrumentów finansowych, a także o efektywnej stopie procentowej, jeżeli jej ustalenie jest zasadne,
- 2) ryzyko kredytowego, a w szczególności informację o oszacowanej maksymalnej kwocie straty, na jaką jednostka jest narażona, bez uwzględnienia wartości godziwej jakichkolwiek przyjętych lub poczynionych zabezpieczeń, w przypadku gdyby wierzyciel nie wywiązał się ze świadczenia, z podaniem informacji o koncentracji tego ryzyka.

Rozporządzenie Ministra Finansów w sprawie instrumentów finansowych nie narzuca konkretnego formatu ujawnienia, jak również poziom dokładności ujawnianych informacji jest kwestią uznaniową. Nie należy pomijać żadnej istotnej informacji, jednocześnie nie przeciążając sprawozdania finansowego nadmierną liczbą zbędnych danych.

⁹ Zob. § 35–39 rozporządzenia Ministra Finansów w sprawie szczegółowych zasad uznawania, metod wyceny, zakresu ujawniania i sposobu prezentacji instrumentów finansowych (Dz.U.2001.149.1674).

¹⁰ *Ibidem*, § 40 ust. 1 pkt 2)–6) oraz ust. 2–7.

¹¹ *Ibidem*, § 41 ust. 2–4.

¹² *Ibidem*, § 40 ust. 1 pkt 1) oraz pkt 7)–8) oraz § 41 ust. 1.

Zakończenie

W celu ułatwienia użytkownikom zrozumienia aktualnej sytuacji i potencjalnych zagrożeń związanych z wykorzystywanymi i posiadanymi instrumentami finansowymi prawo bilansowe wymaga dokonania przez jednostki ściśle określonych ujawnień i prezentacji w ich sprawozdaniach finansowych. Opis przyjętych przez kierownictwo zasad kontrolowania ryzyka związanego z instrumentami pochodnymi, łącznie z zasadami regulującymi zabezpieczania się przed ryzykiem, unikanie nadmiernej koncentracji ryzyka i ochronę przed ryzykiem kredytowym poprzez ustanawianie zabezpieczeń na majątku, pozwala na ocenę sytuacji z dodatkowej, cennej perspektywy, która niesie z sobą inną wartość informacyjną niż dane na temat poszczególnych instrumentów finansowych nierozliczonych w danym momencie.

Literatura

1. Jaruga A., Martyniuk T. (2001), Komentarz do ustawy o rachunkowości, Oddk, Gdańsk
2. Międzynarodowe Standardy Rachunkowości (2001), SKwP, Warszawa
3. Motała Ł. (1999), Zasady rachunkowości u progu XXI wieku, „Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, seria I zeszyt 272 – Rachunkowość w kształtowaniu efektywności przedsiębiorstw”, Poznań
4. Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 12 grudnia 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uznawania, metod wyceny, zakresu ujawniania i sposobu prezentacji instrumentów finansowych (Dz.U.2001.149.1674)
5. Surdykowska S. (1999), Rachunkowość międzynarodowa, Kraków

Streszczenie

Celem sprawozdań finansowych jest dostarczenie informacji o sytuacji finansowej i osiągniętych wynikach, jak również informacji o ryzyku finansowym związanym z instrumentami finansowymi. Sprawozdania finansowe powinny dostarczać informacji, w jaki sposób zarząd jednostki gospodarczej chroni i zarządza jej majątkiem, jak również na jakie ryzyko majątek ten jest narażony. Bardzo istotna dla użytkowników sprawozdań finansowych – w celu podjęcia właściwej decyzji ekonomicznej – jest informacja na temat rodzaju i wielkości ryzyka, na jakie jest narażona jednostka gospodarcza na skutek wykorzystywanych instrumentów finansowych.

Financial instruments – financial risk and its presentation (Summary)

The main reason of financial statements presentation is to present information about financial condition of the company, its assets and income as well as to present current and future value and information of financial risk, especially related to financial instruments used and owned by the company. This information is crucial in decision making process made by employees, shareholders and many others financial statements users. This article discuss general requirements in the area of financial risk presentation in the company's financial statements.